International Journal of Applied Research 2018; 4(3): 485-487

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 5.2
IJAR 2018; 4(3): 485-487
www.allresearchjournal.com
Received: 12-01-2018
Accepted: 13-02-2018

डॉ० धर्मवीर
सहायकप्राध्यापक (संस्कृत साहित्य), राजकीय संस्कृत महाविद्यालय, भागलपुर, बिहार, भारत

Corresponding Author:
डॉ० धर्मवीर
सहायकप्राध्यापक (संस्कृत साहित्य), राजकीय संस्कृत महाविद्यालय, भागलपुर, बिहार, भारत

संस्कृत वाङ्मये मानवतायाः स्वरूपम् एकमवलोकनम्

डॉ० धर्मवीर

प्रस्तावना

मानवसभ्यतायाः ऊषालग्नतः एव मानवजातेः विश्वहितैषणा यद्देशतः समुद्भूता आसीत् तदधिष्ठानं हि अस्माकमियं पवित्रभारतभूमिः। एतस्मिन् अध्यात्मसाधनवेदीमूले एव महर्षयः अमृतं संचारयामासुः समुद्गीता च मानवतायाः जयगीतिका। मानवः विधातुः श्रेष्ठा कृतिः। यो हि गुणनिचयो मनुष्यं यथार्थमनुष्यरूपेण परिणमयति स एव मानवधर्मः। मानवधर्मो मानवता। विश्वरक्षाप्रवृत्तिः नीतिपदवाच्या। नैतिकतामाधारीकृत्यैव मूर्ता भवति मानवता। एतत् परमं सत्यं भारतवर्षस्य तत्वदर्शिभिः ऋषिभिः, दार्शनिकैः कविभिश्च सम्यगुपलब्धम्। अतो भारतवर्षे काव्यं वा शास्त्रं वा दर्शनं वा अन्यद् वा यद् ज्ञानविषयकं तत् सर्वं मानवतामाधारीकृत्यैव आलिखितम्। भारतीयदृष्टिः पूर्णमानवतायाः एव उद्गात्री। एषा दृष्टिः संस्कृतमाधारीकृत्यैव विलसति। अतो नीतिगुम्फिते संकृतवाङ्मये समन्वयभावनायाः त्यागभावनायाः विश्वबन्धुत्वादिमानवतासाधकस्य च तत्त्वमुपलभ्य वैशद्येनालोचनं समुपलभ्यते, यदाश्रित्य संकीर्णता तथा आत्मकेन्द्रिकता अपाकर्तुं शक्यते। प्रकृते संदर्भे एतदेव समासतो निवेदयितुं प्रयासो विधीयते।

नहि मानुषात् परं किञ्चिदस्ति। मनुष्यनिर्माणादेव प्राजापत्यासृष्टिः– पराकाष्ठां गता। उद्भिज्जाण्डजस्वेदजजरायुजभेदेन सृष्टिः चतुर्धा प्रवर्तते। मनुष्यो जरायुजः। मनुष्यभिन्नानां जरायुजानां मेरुदण्डं प्रायेण पृथिव्याः समान्तरालत्वेन वर्तते। मनुष्यस्य मेरुदण्डं तु ऋजु भवति। ऊर्ध्वगतं च भवति। मेरुदण्डमाश्रित्यैव सृष्टितत्त्वं वर्तते। मूलाधारस्य अध अवस्थानात् प्रज्ञाचक्रस्य च उपरि अवस्थानात् कारणतत्वानुसन्धानाय साधनं मनुष्याणां सुकरं भवति। अन्येषां तु भोगराज्यतः परावृत्तिर्भवति सुदुष्करा। आत्मतत्वं मनुष्यदेहमाश्रित्यैव साधनबलेन उपलब्धुं शक्यम्। मनुष्येनैव वक्तुं शक्यते– **'आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षु श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्मनिराकुर्य्याम्'** इति। दुर्लभस्य मनुष्यजन्मनः सार्थक्याय मानवताया अनुशीलनम् आवश्यकम्। मनुष्यलक्षणं मनुष्यत्वं मानवता। मनुष्याणामाचरणविधिः मानवता। मानवधर्मैव मानवता। मानवतायाः समृद्धये एव वेदेषु शान्तिवचनानि आम्नातानि। एतन्निमित्तं मनसो वाचि प्रतिष्ठा। वाचश्च मनसि प्रतिष्ठा नितरामावश्यकी। मनसा यदेव चिन्त्यते वचसा तदेव प्रकाशनीयम्। तथा च ऋग्वेदीयशान्तिवचनम्– **ओम् वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता। मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम् इति।** मानवतायाः अभ्युन्नतये ज्ञानार्जनं कर्तव्यनिर्धारणं चावश्यकम्। स्वाध्यायोध्येतव्यः। अध्ययन–ज्ञानार्जन = कर्तव्यनिचयाः स्वाध्यायपर्य्यायत्वेन निश्चेतुं शक्यते। स्वाध्यायः ब्रह्मयज्ञः। मनुष्याणामैहिकी आध्यात्मिकी च ऋद्धिः स्वाध्यायमाश्रित्यैव सम्पद्यते यदभ्युन्नयनं मनुष्येतराणां प्राणिनां न सम्भवति। अतो गुरुः शिष्यमुपदिशति– **'स्वाध्यायान्मा प्रमदः'** इति। [1] पशुस्तरतो मनुष्यस्तरलाभाय मनुष्यस्तरतश्च दैवीसत्तालाभाय महद्भावसम्पन्नाः केचन गुणाःनित्यमनुशीलनीया भवन्ति। ऋते अनुशीलनं मानवतायाः कुतः समुद्धिः? अवघातेन तिलात् तैलं जायते। अन्तर्निहिता शक्तिः अभिव्यज्यते। मनुष्यस्य अन्तर्निहितशक्तेरुन्मेषसाधनमेव शिक्षा। मनुष्यस्योत्कर्षसाधनमेव शिक्षा। एषा शिक्षा आध्यात्मिकी शिक्षा। मनुष्यस्य स्वरूपावगतये शिक्षा हि पराविद्या तद्व्यतिरिक्ता सर्वा विद्या अपरा विद्याः। पराविद्ययैवाक्षरमधिगम्यते। [2] आत्मनः स्वरूपमधिगम्यते। आत्मस्वरूपमजानता जनेन सन्मार्गविधानं किं सम्भवेत्। एतद्वशादेव भारतवर्षे मानवतासाधिका शिक्षा कदापि नोपेक्षिता। उक्तं च– **'माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः।'** [3] इति।

आत्महिताय जगद्धिताय च सदाचारादिकमाचरणीयम्। तथाहि स्मृतिः– **'आचारः परमो धर्मः'** इति। [4] आचारः सदाचारः। **'धृतिः क्षमा दमस्तेय–'** [5] इत्यत्र सदाचारादय एव धर्मलक्षणत्वेनोपस्थापितः। सदाचारात् सदैव मैत्री जायते। अनार्यजुष्टमार्गतः वैरितैव जायते। अत उक्तम्– **'न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद् रिपुः। व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा'** इति। [6] आचारादेव शत्रुता मित्रता च।

सदाचारमधिकृत्यैव अखिलं परिमण्डलं मधुमयं भवति, कृत्स्नं जगच्चामृतमयम्। अतः अध्ययनपरिसमाप्तौ समावर्तनसमये अन्तेवासिनम् आचार्य उपदिशति– **'मातृदेवो भव। पितृदेवो भव।'** [7] इत्यादिकम्। शिष्टाचारस्य एतत् चरमं लक्ष्यं मन्यते, यदाश्रित्य भारतनिवासिनां जीवनं वाहितं भवति।

संस्कृतवाङ्गमये धर्मतत्त्वं केन्द्रीकृत्य ज्ञानविषयकं सर्वं काव्यं शास्त्रं वा विनिर्मितम्। धृधातोः समुत्पन्नोयं धर्मशब्दः। मूल्यबोधस्य धारयिता वाहयिता च धर्मः। धर्मः परिशीलितसमाजस्य नीतिपदवीं समश्नुते। धर्मः समाजस्य सम्मानना। नैसर्गिकजगता सह ऐकात्म्यं हि धर्मः, विश्वशान्ति तथा समन्वयसाधनां प्रति सहयोगिता च। व्यष्टिसमष्टयोर्व्यतिकररूपो धर्मःपर्यावरणसाम्यस्य हि रक्षिपुरुषः। धर्मे विभाजनं नास्ति। विद्वेषबुद्धेः स्थानमपि नास्ति। अत उक्तम्– **'अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्। यः स्याद् अहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः'** इति। [8] यस्मिन् समाजे अस्माभिः जन्म लब्धं स्थानमानादिकं च लब्धं तस्य समाजस्य ऋणनिर्यातनमेव धर्मो नाम। कर्तव्यं कर्म आचरन् हि नरो मानवताभूषितो भवति। एतत् सम्यगुपलभ्यैव सत्यसाधकैः दार्शनिकैः उक्तम्– **'अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागेपि संस्थिते। न च कृत्यं परित्याज्यं धर्म एष सनातनः।'** [9] इति। **दुराचारी लोकद्वेषी निन्दाभाजनं भवति।** [10] विश्वहितैषणा मनसि निधाय महता कण्ठेन मनुना मानवतायाः संक्षिप्तं लक्षणं समुपदिष्टम्– **'अहिसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः'** इति। [11] **अहिंसा परमो धर्मः।** [12] अहिसातपस्या सुमहती। आहननं कायहिंसा। वाक्पारुष्यं वाक्यहिंसा। मनसा अन्येषामनिष्टेच्छा मनोहिंसा। एतानि सर्वाणि नाचरणीयाणि। उक्तं हि **'अनृशंस्यं परमो धर्मो'** इति। [13] समुपलभ्यते च– **'अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च। निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखक्षमी'** इति। [14] मानवतायाः मूलं साधकमहिंसा एव। वस्तुतः अहिंसा सामाजिकसदाचारः, समाजकृते अस्माकम् आचरणसंविधानम्। अहिंसाप्रभावादेव अत्रितपोवने मृगव्याघ्रादयः परस्परभैक्षभक्षका अपि परस्परमैत्रीभावमास्थाय विचरन्ति। गौतमबुद्धेन जगत्कल्याणाय अहिंसाव्रतं समाश्रितम्।

सत्यमृतभाषणम्। सत्यं महत्तपः। सत्यं महाव्रतम्। लोकहितकरं यत् यदेव सत्यम्। महाभारते मोक्षपर्वणि भीष्मदेवेन बुधिष्ठिरं प्रति प्रोक्तम्– **'नास्ति सत्यसमं तपः'** इति। [15] प्राचीने भारतवर्षे कायेन मनसा वाचा सत्यं सर्वैः समाश्रितमासीत्। अतः शिष्यं प्रति आचार्यस्य उपदेशो हि– **'सत्यं वद। धर्मं चर। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्'** इति। [16]

स्तेयं चौर्यम्, अस्तेयमचौर्यम्। परद्रव्येषु सर्वथा निस्पृहा अस्तेयम्। विवेकवान् सदैव परद्रव्यस्पृहां परिहाय अस्तेयरूपं व्रतं निषेवते, चेतसि लोभवृत्तिसमुदिते सति परद्रव्येषु स्पृहा उदेति। विषयव्यसनिन एव विषयतृष्णा जायते। विषयतृष्णैव लोभः। श्रीगीतासु कामक्रोधलोभाः नरकस्य द्वारत्वेनोपदिष्टाः। [17] तत्र विषयासक्तस्य नीतिविगर्हितस्य जनस्य क्रमशः कीदृशी परिणतिर्भवति तस्यापि स्पष्टोपदेशो विहितः। [18] समुपलभ्यते च मोहमुद्गरे– **'यल्लभसे निजकर्मापात्तं वित्तं तेन विनोदय चित्तम्'** इति। [19] मार्कण्डेयपुराणे चोक्तम्– **'धर्मतो धनमाहार्यम्'** इति। [20] समाजगतं शोषणादिरूपं यत्कर्मानुष्ठीयते, तात्पर्यतस्तत् स्तेयत्वेनेव ग्राह्यम्। लोभे जिते सति स्तेयवृत्तिर्न भवति। शोषणादिकं कर्म च निवर्तते। एतेन कल्याणं ध्रुवमेव साधितं भवति। शौचः द्विविधः बाह्याभ्यन्तरभेदेन। शौचः शुद्धिः। तत्र अन्तःशुचिर्हि शुचिः। देहादीनां बाह्यं प्रक्षालनं मार्जनं च शुद्धिपदवाच्यम्। अपि तु असौ बाह्यशुचिः। चित्तशुद्धिः पराशुद्धिः। जगत्कल्याणाय अन्तःशुद्धिरेकान्ततया आवश्यक्यैव। इन्द्रियनिग्रहः आत्मसंयमः। विनय एवात्मसंयमः। धीमानेव संयमी भवति। स्मृतिशास्त्रादौ विनयाभ्यासस्यैव प्राधान्यं वारं वारं समुद्घोषितम्। [21] अधीतविद्यो विनीतात्मा चन्द्रापीडोऽपि अधिकविनयलाभाय उपदेष्टव्यो भवति। एतद्वशादेव शुकनासेन तस्मै उपदेशः प्रदत्तः। [22] एवं पञ्चलक्षणभूषितो नरो यथार्थतया सर्वथा कल्याणकर्मा भवितुमर्हति।

आचरणमार्गः कथं निर्मातव्यः। यदेवाचरणमस्माभिरभिप्रेततया काम्यते तदेवान्यं प्रति आचरणीयम्। कस्मादपि अस्माभिः प्रद्वेषो नाभीप्स्यते चेत्प्रेद्वेषः कदापि नाचरणीयः। प्रोक्तं च श्रीगीतायाम्– **'आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति अर्जुन'** इति। [23] प्रायेण स्वार्थान्धजगति परोपकारो नोपलभ्यते। **'भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैः'** इत्यादौ महाकविकालिदासेन परोपकारलक्षणं सम्यक् चित्रितम्। संहतिरभेदबुद्धिः। अभेदबुद्धिरेव रक्षामन्त्रः। संहतिबलेनैव सृष्टिसौन्दर्यनाशकारिणी त्रासकरी भेदबुद्धिस्तिरोभवति। मानवतानिर्माणाय तथा संहतिसाधनाय वेदेषु बहवो मन्त्रा आम्नाताः। [24] भारतवर्षस्य मैत्रीभावना सर्वव्यापिनी। आम्नातं च– **'सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु'**, [25] **'मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्ष्ये'**, [26] 'उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्', [27] **'भातरो मानवाः सर्वे स्वदेशो भुवनत्रयम्'** इति च मर्मवाणी भारते एव समुद्भूता। अत्र देशकालपरिच्छिन्नतया नावर्तते अमृतवाणी। अतः समुपलभ्यते– **'आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः'** इति। [28] अत्र सर्वेषां तृप्तिः सर्वेषां स्वस्तिः, सर्वेषां शान्तिरेव काङ्क्षिता। समुपलभ्यते च– **'ओम् आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत् तृप्यतु'** इति। [29] आम्नातं च **'ओम् पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः'** इत्यादिकम्। [30] तद्भावस्यैव ध्वननं काव्यादिषु च संलक्ष्यते। उक्तं हि– **शिवमस्तु जगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः।** [31] रामायणस्य तथा महाभारतस्य आख्यानतः उपदेशमाहृत्य भारतवर्षस्य जनजीवितमालिखितम्। उभयोः महाकाव्ययोः मूलवृत्तं मानवतासाधकशिक्षामूलकम्। वस्तुतः रामायणमहाभारता– दिशिक्षामाश्रित्यैव भारतीयानाम् आदर्शचरितानि विनिर्मितानि। महाभाते शान्तिपर्वणि शरशय्यांगतस्य भीष्मदेवस्य नीतिशिक्षामूलकोपाख्याननिचयः चरित्रगठने सहायको भवितुमर्हति। महाभारतविधृतानि विदुरसुभाषितानि नीतिबोधजागरणे हृदि करणीयानि। [32] पुराणेषु च उपाख्यानानि आश्रित्य जीवप्रीतिः संयमत्यागादीनां महिमा याथार्थ्येन प्रचारितः। श्रीमार्कण्डेयपुराणे विधृतं हरिश्चन्द्रोपाख्यानं सत्यनिष्ठायाः परमोत्कृष्टम् उदाहरणम्। विद्यार्थिनामध्ययनविषयनिर्माणे मनुष्यत्वस्यैव यथार्थोन्मेषो तथा स्यात् तदिमेव बालानां कृते पञ्चतन्त्रं विरचितं हितोपदेशश्च यदाश्रित्य बालानां हृदि यत् सत्संस्कारनिचयो दृढमूलो भवति, तेनैव तेषां चरितसौन्दर्यमायत्यां विकाशं भजते। **'नानृतात् परं पापम्', 'पुरुषकारमनुवर्तते दैवम्'** इत्यादीनि चाणक्यनीतिविधृतानि सुभाषितानि च नीतिज्ञानार्थमावश्यकानि।

भारतवर्षस्य साधनम् अविद्यातो विमुक्तये प्रकृतविद्याया आविर्भूतये। अत्र महर्षीणां मननं वस्तुवादे न निःशेषितम्। वस्तुनः आश्रयभूतं यदतीतं तत्त्वमत्र महर्षिभिराविष्कृतं तत्तु आध्यात्मिकं तत्त्वम्। आत्मानं विषयत्वेनाधिकृत्य यत् किञ्चिद्भवति तदध्यात्मम्। आत्मा शरीरम्, आत्मेन्द्रियाणि इति च पूर्वपक्षत्वेनोपस्थाप्यते। सत्यं तत्त्वधिया तु आत्मा ब्रह्मेति गीयते। बृहत्वाद्वा बृहत्वाद्वा ब्रह्म। यत तत्त्वं सर्वव्यापकत्वेन स्वीकृतं तदेव ब्रह्म। एतद् ब्रह्म अविनश्वरम्। आत्मतत्त्वस्य अविनश्वरत्वमात्मनि सन्ततं निधायैव भारतीया शिक्षा विस्तारं गता। अतः अस्याः त्रैकालिकी सत्ता। कालातीता च सत्ता। परिच्छिन्नात्मसुखाय भारतीया न प्रवर्तन्ते। भोगवादः परिच्छिन्नशरीरकृते एव वर्तते। अतो नित्यसत्तासिद्धये सदा मनुष्यैः आत्मस्वरूपावगतये प्रयतनं विधेयम्।

भारतवर्ष कर्मभूमित्वेन स्वीकृतम्। कर्मवादे जन्मान्तरवादः स्वीकृतः। जन्मान्तरपरिग्रहश्च सुकृतदुष्कृतकर्मकणादेव सम्पद्यते। निकृष्टकर्मकरणेन अवरोह, उत्कृष्टकर्मकरणेन आरोहः इति शास्त्रादिषु उपलभ्यते। अतो बाह्य वस्तु परिहाय आन्तरम् आत्मतत्वमत्र निषेवन्ते नराः। विना च संयम शमदमादिकमाभ्यन्तरयोगो न सम्भवति आभ्यन्तरयोगश्च सत्त्वगुणसम्पनानां कृते सुलभो भवति। एतत् सर्वं युक्त्या शास्त्रदृष्ट्या च निश्चित्य भारतीयानां धर्ममार्गः शिक्षासरणिश्च विनिर्मिता। आश्रमचतुष्टयं च व्यवस्थापितम्। विद्यया विनय आसाद्यते धर्मेण चात्मशुद्धिः। ततश्चाधिकारो जायते ब्रह्मतत्त्वजिज्ञासायाः।

मोहो वस्तुस्वरुपमावृणोति तदुच्छित्तये शिक्षा प्रवर्तते। आचार्य उपदिशति– **'तत्त्वमसि'** इति। तद् ब्रह्म त्वमेव। तव परिदृश्यमाना

परिच्छिन्ना सत्ता न पारमार्थिकी। त्वं परमार्थतत्त्वतो भिन्न इति तु न। एवं भेदमपसार्य आत्मनि भवति अभेदबुद्धिसंचारः। कि नाम ब्रह्म उच्यते–अयमात्मा ब्रह्मेति।
जीवे जीवे अधिष्ठितः य आत्मा स तु न परिच्छिन्नः। स आत्मा तत्त्वदृष्ट्या शरीरस्याधारः। ततश्च ध्यानबलेन समाधियोगेन अपरोक्षसाक्षात्कारेण अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मज्ञानम् आत्मज्ञानं समुदेति। मनुष्याणां परब्रह्मणि आरोहणमेव वेदभारती–भारतसंस्कृतिः। अतो भारतवर्षस्य सत्यर्षिभिर्महर्षिभिर्ध्यानबलेनैव ब्रह्मतत्त्वं साक्षात्कृत्य भूमानन्देन अभिषिक्तेनः सता सुमहता कण्ठेन विश्ववासिकृते अमृतवार्ता समुद्घोषिता–

'शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्राः
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्
आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति
नान्यः पन्था विद्यते अयनाय।' इति। [33]

एवं संलक्ष्यते हि वेदादारभ्य संस्कृतवाङ्मये प्रायेण सकलकलाकलापेषु शास्त्रेषु च मानवतासाधकं तत्त्वमवलम्ब्य अनर्घ्यरत्नानि इव सुभाषितानि आकीर्णानि वर्तन्ते। वेदो विश्वमानवतायाः अमृतस्यन्दी। वेदप्रेक्षायां मर्त्यधामनिवासिनः सर्वे अमृतस्य पुत्राः। संस्कृतवाङ्मये देशकालपरिधिमतिगम्य विश्वमानवकल्याणवार्ता एव घोषिता। संस्कृतवाङ्गमये मानवतायाः विकाशकृते अभ्युदयनिमित्तं, व्यष्टिसमष्टिगताचारनिचय– विधानाय, समाजस्य राष्टस्य तथा विश्वस्य अभ्यत्थानाय च वर्तन्ते सदपदेशसमद्धा भणितयः। यदधिकृत्य सामाजिकसाम्यं विश्वसौहार्द च सम्भवति। संस्कृतवाङ्मय– विधृतस्य **'सर्वे भवन्तु सुखिनः'** इत्येव मानवीयं दर्शनं धर्मजातिवर्णलिङ्गविशेषकृते न प्रवर्तते। संस्कृतभाषा मानवतायाः एव उद्गाता। एषा भाषा मानवमात्रस्यैव सांस्कृतिकी भाषा। संस्कृतं सर्वेषां सभ्यतानिर्माणयैव प्रवर्तितम्। सस्कृतवाङ्मये एकस्यैव सुरस्य भवति ध्वननं सा हि मनुष्यत्वजागृतिः।
उपसंहारः– परिशेषे इदं कथयितुं शक्यते यत् अद्यत्वे विज्ञानस्य प्रयुक्तिविद्यायाश्च अशेषप्रसारादाधिभौतिकी अग्रगतिरनस्वीकार्येति सत्यमपितु मानवता नीतिबोधो वावक्षयमाश्रयति। प्रायेणाधुना सर्वत्र मनुष्याणां विद्वेषः सुतरां परिलक्ष्यते। अधुना अखिले विश्वे आतङ्कवादो मुख्यसमस्यारूपेण सञ्जातः। तत्समाधानार्थं संस्कृतवाङ्मयविधृता सत्प्रेरणा सद्भावना च चित्तवृत्तौ मुद्रितव्या। एतेन मनो भवेत् सत्संस्कारभूषितम्। सम्भवेच्च शपथग्रहणम् **'परेभ्योहं जीवामीति'**। संस्कृतवाङ्मये सुगुम्फिता मानवतासाधिका शिक्षा सर्वेषां नैतिकमानसमृद्धये एकान्ततया आवश्यकी। एतदर्थं संस्कृते निहितं मानवतासाधकतत्त्वमवलम्ब्य पाठ्यसूची प्रवर्तनीयेति मन्यामहे। एतेन विद्यार्थिनां चरितं सुगठितं भवेत्। एवं क्रमेण समाजस्य राष्ट्रस्य च कल्याणं साधितं भवेत्। एषा मानवतासाधिका शिक्षा विश्वजनहिताय प्रवर्तते चेत् तदा विश्वभ्रातृत्वं पूर्णतां विन्देत्। एतेन ध्रुवं विश्वं भवत्येकनीडमिति भावना सार्थक्यं व्रजेदेव।
अस्तु, लगभग ढाई सहस्र वर्षों की इस नाट्यप्रयोग मात्रा में पुस्त का प्रयोग किसी न किसी रूप में सतत होता रहा है। प्रत्येक यग तथा देश में उपलब्ध संसाधनों के द्वारा अभिव्यक्तियों को इनके माध्यम से संवेगी एवं प्रभ भावी बनाया जाता रहा है। आज संसाधनों की क्रान्ति ने इस विधि को आमल परिवर्तित कर दिया है। पुनरपि, प्राचीन आचार्यों की उपजीव्यता निःसन्दिग्ध है। विशेष रूप से ध्वनि और प्रकाश के संयोजन से तो रङगमञ्च एक सर्वथा नवीन रूप में ही उपस्थित है। इसका चरम परिणाम 'Man prop' है।

संदर्भ सूचीः

1. तैत्तिरीयोपनिषत् 1/11/1
2. मुण्डकोपनिषत् 1/1/5
3. चाणक्यनीतिः 2/11
4. मनुसंहिता 1/108
5. मनुसंहिता 6/12
6. हितोपदेशः, मित्रलाभः 72
7. तै उ 1/11/1/3
8. महाभारतम् 12/109/12
9. पञ्चतन्त्रम् 4/42
10. मनुसंहिता 3/157
11. मनुसंहिता 10/63
12. महाभारतम्, अनुशासनपर्व 100/30
13. महाभारतं वनपर्व 213/30
14. श्रीमद्भगवद्गीता 12/13
15. महाभारतं शान्तिपर्व (मोक्षधर्मपर्व) 169/35
16. तै. उ. 1/11/1
17. श्रीमद्भगवद्गीता, 16/21
18. श्रीमद्भगवद्गीता 2/62, 63
19. मोहमुद्गरः,1
20. श्री माकण्डेयपुराणम् 67/56
21. मनुसंहिता 7/38,39
22. कादम्बरी, कथारम्भः, शुकनासोपदेशः
23. श्रीमद्भगवद्गीता 6/32
24. ऋग्वेदः 10/191/1–4
25. अथर्ववेदः 18/15/6
26. यजुर्वेदः 36/18
27. पञ्चतन्त्रम्, अपरीक्षितकारकम् 38
28. ऋग्वेदः 1/89/1
29. विशुद्धनित्यकर्मपद्धतिः लक्ष्मणतर्पणमन्त्रः 1/15
30. अथर्ववेदः 19/9/14 शुक्लयजुर्वेदःच
31. मालतीमाधवे भरतवाक्यम
32. महाभारतम्, उद्योगपर्व 35/41–80
33. श्वेताश्वतरोपनिषत् 2/5–8